

УДК 94:355.522(477)«1941/1945»

МАСОВА МОБІЛІЗАЦІЯ СТАЛІНСЬКИМ РЕЖИМОМ СЕЛЯН УКРАЇНИ ДО ЛАВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В РОКИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РР.**MASS MOBILIZATION OF THE STALINIST REGIME OF UKRAINIAN PEASANTS TO THE RED ARMY DURING THE YEARS OF THE GERMAN-SOVIET WAR OF 1941–1945****Терентьев М. О.,**

здобувач кафедри етнології та краєзнавства, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, депутат Київської міської ради (Київ, Україна), e-mail: Kafetno@ukr.net

Terentyev M. O.,

applicant of the Department of Ethnology and Local Lore, National Pedagogical Dragomanov University, deputy of the Kyiv City Council (Kyiv, Ukraine), e-mail: Kafetno@ukr.net

Розкривається воєнно-мобілізаційна політика комуністичного режиму СРСР щодо поповнення селянами України особового складу Червоної армії в роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Аналізуються основні завдання, зміст, жорстокий характер і наслідки мобілізації сільського населення.

Ключові слова: селяни України, комуністичний режим, мобілізація, Червона армія.

The military-mobilization policy of the communist regime of USSR concerning the replenishment of the Red Army personnel by the peasants of Ukraine during the years of the German-Soviet war of 1941–1945 is revealed. The main tasks, content, cruel nature and consequences of mobilization of the rural population are analyzed.

Keywords: peasants of Ukraine, communist regime, mobilization, the Red Army.

Сьогодні, коли український народ вкотре за багатовікову історію веде боротьбу з російськими окупантами, ми знову звертаємося до подій німецько-радянської війни 1941–1945 рр., вивчаючи й переосмислюючи наш вітчизняний вимір у ній. Актуальним залишається висвітлення воєнно-мобілізаційної політики щодо селян України, зокрема їх масової мобілізації до Червоної армії.

Дослідження даної проблеми істориками радянського періоду було обмежено з ідейно-політичних причин, тому містять загальний опис окремих нормативно-правових актів і загальні, далекі від об'єктивності, матеріали про результати і наслідки мобілізації населення до збройних сил [21; 57; 22; 54; 55; 1; 24]. Радянська історіографія, тотально контрольована комуністичним режимом, суцільно славилася й героїзувала найганебнішу, за наслідками для народів СРСР, німецько-радянську війну, забувши і всіляко приховуючи від них і світової спільноти понад 31 млн. загиблих на фронтах воїнів та щонайменше 15–20 млн. знищених окупантами, померлих від репресій і депортацій з боку сталінської влади, голоду, непосильної праці, наруги й недуги.

Змістовне вивчення проблеми військової мобілізації в Україні розпочалося наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. істориками І. Муковським [36;

37], В. Гриневичем [11; 12; 13; 14], Ю. Ніколайцем [42; 43], В. Королем [28; 29; 30], О. Лисенком [37], Л. Рибченко [49; 50], які здійснили спробу розкрити зміст і характер призову українців до Червоної армії у початковий період війни і після звільнення України від ворожої окупації, навели дані щодо чисельності мобілізованих. Натомість, воєнно-мобілізаційна політика комуністичного режиму щодо українських селян майже не знайшла відображення в їх працях.

Мета нашого дослідження розкрити застосування нормативно-правової бази мобілізації, зокрема сільського населення, її зміст і характер, підсумувати на основі нових джерел і літератури чисельність призваних до діючої армії громадян України, серед яких переважно більшість становили селяни.

Гітлерівський і сталінський режим поклали особливі розрахунки на продуктивні сили України, зокрема сільське господарство. «Ні Гітлер, ні Сталін, – писав відомий дослідник історії Другої світової війни М. Коваль, – не мислив без України кінцевого успіху у війні» [25, с. 8]. Територія України розглядалася диктаторами як найважливіший геостратегічний плацдарм і як невичерпна продовольчо-сировинна база зі значними та продуктивними людськими ресурсами. Сталін прагнув використати її потужні матеріальні і людські ресурси у випереджувальному нападі на Німеччину і для того щоб згодом повести «... соціалістичний корабель на останній і рішучий бій, на штурм капіталізму, до світової Комуни» [38, с. 88]. Гітлер відводив продуктивним силам України провідну роль в колонізації європейського Сходу.

Морально-психологічний і суспільно-політичний стан українських селян, яких російський комуністичний режим винищив щонайменше 12 млн. організованими голодоморами 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., великим терором 1937–1938 рр., а також масовими репресіями і депортацією впродовж усього довоєнного періоду спричинили руйнування сільськогосподарського виробництва, злиденне життя селян, ненависть та недовіру до влади. У 1940 р. населення Української РСР становило 41340 тис. людей, з них 21585 тис. жіночої і 19755 тис. чоловічої статі. У селах мешкало 27317 тис. осіб, у містах – 14023 тис. [40, с. 374–375, 377, 380, 414, 417]. Вкрай незадовільним було матеріально-побутове становище селян. Вони виживали лише за рахунок присадибних ділянок, утримання худоби і птиці. Напередодні війни якість харчування була значно гіршою ніж у 1913 р. Сталінська індустріалізація і колективізація призвели до того, що колгоспники споживали м'яса на душу населення у 1,5 разів менше ніж робітники і службовці, молока – в 1,1, цукру – в 1,5–2 рази [39, с. 697–742; 40 с. 444; 9, с. 107].

Ставлення селян й загалом населення до режиму, зокрема яскраво проявилось у його мобілізаційних заходах з початком німецько-радянської війни. Указом Президії Верховної Ради СРСР про призов військовозобов'язаних, які

народилися в 1905–1918 рр., від 22 червня 1941 р. розпочалася масова мобілізація на території 14 військових округів, зокрема трьох українських – Київського особливого, Одеського і Харківського [27, с. 39].

Справжньою гуманітарною катастрофою для селян і мешканців міст західноукраїнських земель, приєднаних до УРСР після так званого визвольного походу Червоної армії у вересні 1939 р., стала радянська їх життя: націоналізація землі й приватних підприємств, створення колгоспів і державного промислового виробництва, ліквідація національних громадських організацій, репресії діячів культури, й загалом інтелігенції, масові депортації із Західної України і Західної Білорусії до східних регіонів СРСР біля 1,2 млн. переважно українців і поляків [46, с. 38].

Трагічним наслідком антиукраїнської жорстокої політики на західноукраїнських землях став провал мобілізації населення до Червоної армії. Приписний склад населення Галичини не з'явився до військкоматів, розбігся по домівках та переховувався у лісах, чим зірвав наприкінці червня 1941 р. поповнення 72 гірничо–стрілецької дивізії. Більшість приписників із західних областей дезертирували з 12 армії Південно–Західного фронту у перші тижні війни. Багато їх перейшли зі зброєю на бік повстанських загонів Організації українських націоналістів (ОУН). Не прагнуло воювати на боці СРСР і населення Північної Буковини. Із 4900 мобілізованих до складу 60–ї стрілецької дивізії, переважно селян Чернівецької області, до середини липня з неї втекли біля 3900 приписників. Понад 1 тис. їх залишили 96 стрілецьку дивізію. У перші дні війни з частин Південного фронту дезертирувало до 30% особового складу [12, с. 304–305].

Масове небажання захищати сталінський режим виявили селяни Станіславської (нині Івано–Франківської) і Дрогобицької (нині Львівської) областей. Біля 8 тис. молоді не з'явилися на призивні пункти військкоматів і дезертирували з військових частин [36, с. 54]. У наданій інформації Першому секретареві ЦК КПУ М. Підгорному Станіславським обкомом партії про політичне становище і суспільні настрої населення в 1961 р. зазначалося, «...що велика кількість осіб із числа ворожого елемента (місцевого населення – М. Т.), призваного по мобілізації у 1941, отримавши зброю, йшла до націоналістичних формувань–банд ОУН» [41, с. 341].

Мобілізація у Рівненській області, де абсолютну більшість населення становили селяни, була проведена частково лише в окремих районах. На Вінничині, за інформацією обкому КП(б)У, що не відповідає дійсності, на нашу думку, мобілізували у перші дні війни 70–80% призовників. Область відноситься територіально до західних земель України, де внаслідок швидкого просування німецької армії і бездарного радянського командування на чолі з Сталіним мобілізаційні заходи на початку війни не були розгорнуті взагалі [42, с. 169–170].

Селяни центральних і східних областей України також не виявили патріотизму і лояльності до радянської влади у процесі мобілізації, хоч преса тієї доби і радянська історіографія писали зворотнє. Небажання захищати комуністичний режим спонукала пам'ять про присутніх німецьких і австрійських військ на території України згідно Беретейської угоди від 9 лютого 1918 р., їх мирна поведінка на відміну від армій і продовольчих загонів радянської Росії протягом 1918–1933 рр., які знищували і грабували селян, спричинивши два Голодомори.

Мобілізацію зривали також панічний відступ Червоної армії, масове дезертирство і жорстокі антигуманні рішення влади щодо населення, якому загрожувала ворожа окупація. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР 27 червня 1941 р. ухвалили постанову «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна», якою зобов'язали місцеві органи влади і військово командування «усе цінне майно, сировинні й продовольчі запаси, незібраний урожай зернових, сільськогосподарську техніку й реманент, які неможливо вивезти, для запобігання використанню ворогом, повинні бути зруйновані, знищені й спалені» [54, с. 267–268]. А Директива Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей про мобілізацію всіх сил і засобів на розгром фашистських загарбників від 29 червня 1941 р. зобов'язувала негайно віддавати під суд воєнного трибуналу, тобто розстрілювати, всіх хто не виконуватиме даних рішень [32, с. 17–18].

Такі рішення влади негативно вплинули на процес мобілізації селян до збройних сил, і спричинили їх спротив наказам знищувати врожай. Жінки сіл Київщини масово перешкоджали переорюванню й спаленню полів, засіяних пшеницею та іншими зерновими культурами. Селянки Софіївки Черкаського району Київщини (нині Черкаська область), Марія Шевченко і Єлизавета Жорнова, села Леськи – Параска Харлан та Олена Гуріненко, із Білозір'я – Онуфрій Діброва за заклики не нищити врожай були розстріляні за вироком воєнного трибуналу у липні 1941 р. [10, с. 465–466]. Випадки спротиву українських селян воєнно–мобілізаційним заходам сталінського режиму були непоодинокими. Зокрема у селах Крива Гора і Старосілля Київської області селяни масово втікали від призову до діючої армії. Лише впродовж 22–24 липня 1941 р. загони НКВС затримали в області 1392 дезертири зі зброєю [42, с. 171].

Виконання мобілізаційних планів зривали масова задача в полон воїнів Червоної армії, втеча ще до поспішної евакуації високопосадовців партійних і радянських органів, навіть військкоматів. Влада, щоб не допустити окупації ворогом територій, населених значним потенційним призовним контингентом, видавала низку мобілізаційних наказів за якими здійснювала масштабні дострокові призови чоловіків 18 – 51–річного віку, особливо селян, без перевірки стану здоров'я і належного обліку [49, с. 73–74]. Їх маршовими

ротами відразу, без воєнної підготовки, направляли на доукомплектування військових частин, які зазнали катастрофічних втрат у боях з ворогом на південно-західному напрямку.

У східних областях України, зокрема на Сумщині, Полтавщині, Харківщині й Донбасі, результати мобілізації також були незадовільними. За матеріалами праць В. Гриневича і Ю. Ніколайця у жовтні 1941 р. на Артемівський і Клімівський пункти Ворошиловграда з'явилися пересічно лише 14% військовозобов'язаних, а по Харківському військовому округу їх було мобілізовано лише 43%. Число дезертирів серед новобранців, переважно селян, Дергачівського, Ізюмського і Чугувівського райвійськкоматів Харківщини становило пересічно понад 40%, а Сталінського, Сталінської області, біля 35% [43, с. 13; 12, с. 306].

Об'єктивна оцінка морально-політичного стану селян України після Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. ставить під сумнів число мобілізованих її громадян понад 3 млн. «Великого патріотичного підйому» українських селян не було у відповідь на мобілізаційні заходи сталінського режиму, як інформували ЦК КП(б)У партійні і радянські органи. Їх дані про призваних до лав Червоної армії військовозобов'язаних, за нашою оцінкою, перебільшені [36, с. 57].

Впродовж літа й осені 1941 р. через злочинно бездарне керівництво збройними силами Сталіним і командним складом – «дурноголовими генералами, що були колись унтерами і залишилися» [17, с. 191], німецькі війська розгромили 300 радянських дивізій, у яких налічувалося 5 млн. солдатів і офіцерів. У полон потрапили 3,8 млн. військових [7].

Німецька окупаційна влада протягом 25 липня – 13 листопада 1941 р. відпустила з концтаборів, що знаходилися на території України біля 278 тис. полонених – українців, особливо мешканців сіл для використання в сільському господарстві [5, с. 321]. Наприкінці року були переглянуті правила звільнення українців з полону, а фюрер заборонив взагалі відпускати їх з полону. Натомість, 25 грудня окупаційна влада знову дозволила відпускати з полону етнічних українців, проте лише селян і сільськогосподарських спеціалістів. Їх звільнення тривало впродовж 1942 року [31, с. 164–165].

За жорстокої, цинічної й нелюдської політики ведення війни комуністичним режимом, панічного відступу військ та недбалістю військкоматів, на окупованій території України залишилася переважна більшість мобілізованих. Зокрема по КОВО – понад 1,6 млн., ОдВО – 813 тис., а загалом з ХВО їх число може становити біля 3 млн. [64, с. 114–115; 43, с. 12–13; 12, с. 306].

Абсолютну більшість їх становили українські селяни. Воєнний кореспондент Південно-Західного фронту О. Довженко занотує у щоденнику: «Понад два мільйони нещасних синів України ..., – залишені напризволяще командирами ..., – блукають у прифронтовій смузі, щоб перейти до нас. А ми, замість того, аби зробити все, щоб вони хутчій перейшли і кинути їх у бій ..., уже об'явили

їх державними злочинцями і гонимо їх у табори» [17, с. 167].

Кризову ситуацію у воєнно-мобілізаційній роботі й загалом у керівництві країною та армією відслідковувало й вище керівництво Німеччини. Начальник Генерального штабу сухопутних військ генерал Гальдер дивувався: «Верховне командування противника, очевидно, зовсім не бере участі в керівництві операціями військ. Причини таких дій противника не зрозумілі...» [51]. Натомість, комуністичний режим посилює репресії в Червоній армії і тилу. Голова Державного комітету оборони (ДКО) Сталін 16 липня 1941 р. підписав постанову про боротьбу з боягузами, панікерами і дезертирами, де зазначалося про необхідність розправи з ними, як з «порушниками присяги і зрадниками Батьківщини». Для проведення розстрілів в особливих відділах були створені стрілецькі команди [20, с. 46; 48, с. 20].

Репресії у діючій армії, що набували масового характеру, не сприяли ефективній мобілізації військовозобов'язаних і припиненні панічного відступу військ. Натомість, Сталін 16 серпня 1941 р. підписав «Наказ Верховного Головнокомандувача Червоної Армії» за №270 про розстріл без слідства і суду боягузів, дезертирів і тих хто надасть перевагу полону, а сім'ї останніх «позбавляти державної допомоги» [8, с. 161].

Ситуація на фронтах війни залишалася катастрофічною і тиран 12 вересня 1941 р. видає директиву про створення у кожній стрілецькій дивізії загороджувального батальйону для «допомоги комскладу у встановленні твердої дисципліни в дивізії, припиненні втечі охоплених панікою військовослужбовців, не зупиняючись перед застосуванням зброї» [47, с. 74]. Сліпа жорстокість Сталіна до народів, воїнів Червоної армії, які стали жертвами його злочинів, помилок і прорахунків, «...була однією з головних причин наших небачених в історії втрат, коли життя солдата, – писав учасник війни, білоруський письменник В. Биков, – коштувало менше цинкового ящика набоїв для гвинтівки» [3, с. 46].

Морально-психологічний стан українських селян і їх синів у Червоній армії засвідчив ненависть і небажання захищати сталінський режим, який не тільки позбавив життя мільйонів їх батьків, матерів, братів і сестер у роки Голодоморів і масового терору, а й неспроможний був захистити Україну від ворожої окупації. «Подумати тільки, – писав О. Довженко, – жодної пристойної операції за рік війни. Все тримається на величезній сумі маленьких блискучих епізодів, учинених сержантами, лейтенантами, бійцями» [17, с. 191].

Втеча від призову і дезертирство із підрозділів Червоної армії набуло масового характеру після захоплення ворогом Києва і полону біля 60 тис. солдат і офіцерів військ Південно-Західного фронту. Панічні настрої серед сільських мешканців посилювала німецька пропаганда щодо ліквідації колгоспів і наділення селян землею для організації приватних господарств. Військові комісари Харківського військового округу, відступаючи, не

здійснили належного обліку, мобілізації і відправки до діючої армії призovníків. Їм вдалося відправити лише в тил 58% мобілізованих [42, с. 173].

Провал оборонних і наступальних операцій діючої армії взимку 1941–1942 рр. спричинив появу наказу ВГК за №089 від 9 лютого 1942 р., яким право першочергової мобілізації на звільнених територіях надавалося призovníм комісіям військових частин Червоної армії. Мобілізації підлягали чоловіки від 17 до 50 років, якими військові ради армії самостійно поповнювали свої частини в ході наступу без їх належної підготовки. Призову не підлягали голови виконкомів рад робітничих і селянських депутатів, секретарі райкомів ВКП(б), начальники політвідділів, директори, інженери–механіки, старші механіки машино–тракторних станцій (МТС) і майстерень, голови сільрад, правління колгоспів і директори радгоспів, завідувачі фермами, зоотехніки, агрономи, лікарі та висококваліфіковані працівники сільськогосподарського виробництва [52, с. 88]. Проте наслідки мобілізації після цього наказу були невтішними. Харківський військовий округ з початку війни і до листопада 1941 р., як стверджують радянські історики, мобілізував біля 900 тис. військовозобов'язаних [58, с. 88]. Натомість, стверджує І. Муковський, впродовж останніх днів червня 1941 р. й до листопада 1942 р. у війська Червоної армії було направлено лише 970 тис. призovníків, із них 40% переважно селян Донбасу, Полтавської, Сумської та Чернігівської областей не опанували військову справу [36, с. 56–57].

Червона армія, зазнавши впродовж 1942 р. величезних втрат, понад 7 млн. воїнів, потребувала поповнення. Народний комісаріат оборони СРСР (НКО) у листопаді 1942 р. наказом №336 переглянув і обмежив перелік хвороб і причин, що вважалися перешкодою для призову до діючої армії. Мобілізації тепер підлягали особи з незначними порушеннями функцій органів слуху, хворі на хронічний гастрит, а також політично неблагонадійні (арештовані, вислані, позбавлені виборчих прав). Сліпі на одне око, за гостроти зору на інше не нижче 0,8 (без корекції) вважалися також придатними до нестройової служби в тилу [49, с. 85, 162; 45, с. 368; 52, с. 71–72; 62, с. 42–47].

Наприкінці грудня 1942 – січня 1943 рр. Червона армія розпочала звільнення східних областей України від ворога. Поповнення її лав мало відбуватися відповідно до «Інструкції про порядок проведення призову військовозобов'язаних і призovníків на визволених від німецької окупації територіях», розробленої згідно наказу ВГК від 9 лютого 1942 р. Мобілізацію мали здійснювати районні військкомати за участі представників органів влади і двох лікарів. За їх відсутності військові ради армії створювали призovní комісії у складі представників політуправління й особливого відділу, яких в народі називали «польові військкомати».

У звільнених селях і районних містечках України наспіх створені призovní комісії військових підрозділів вилучували всіх здатних тримати зброю, навіть 15–17 річних юнаків, без

належного їх обліку, встановлення особи, віку, медичного огляду, санітарної обробки, видачі обмундирування і зброї, бойової підготовки тривалістю 15 діб й складання присяги, кидали на штурм ворожих укріплень [49, с. 308].

Сталінський режим, проводячи жорстоку мобілізаційну політику, розглядав українське населення окупованих територій «посібниками ворога». Формування такого безпідставного звинувачення сприяла комуністична влада України й окремі місцеві «патріоти з інтелігенції». Зокрема П. Панч 7 лютого 1944 р. на IX пленумі письменників в СРСР заявив: «все населення... визволених районів, по суті, не може вільно дивитися в очі нашим визволителям, позаяк воно якоюсь мірою заплуталося у зв'язках із німцями» [12, с. 357].

Селяни України пасивно, байдуже і з острахом сприйняли повернення комуністичного режиму, його кріпацької колгоспної системи господарювання і жорстокої масової військової мобілізації [16, с. 41; 12, с. 361; 31, с. 337–338]. Представник міністерства Сходу при групі німецьких армії «Південь» О. Мюллер інформував вермахт, що після першого взяття радянськими військами Харкова каральні органи розстріляли 4 тис. людей, особливо дівчат і жінок з дітьми, навіть вагітних, які мали зносини з німецькими військовими, 15 тис. чоловіків від 15 до 45 років було відправлено на фронт без підготовки, у власному одязі, майже без зброї (1 гвинтівка на 5–10 чоловік). В одному з донесень повідомлялося, що лейтенанту наказали вести у бій неозброєних підлітків, натомість, він завів їх у ліс, наказав розбігтися, а сам застрелився. П'ять тисяч молодих дівчат мобілізували, щоб підготувати їх на агентів розвідки [31, с. 337–338].

Мобілізації польовими військкоматами селян були схожими на облави загарбників. Вони не цікавилися ні віком, ні станом здоров'я, а на власний розсуд, силоміць, погрожуючи смертю, не залишаючи списків мобілізованих у органах сільської влади, відправляли їх у райони бойових дій. «1943 р., – згадує Левко Лук'яненко, – коли німецька окупація на Чернігівщині змінюється російською, мого батька і всіх дорослих чоловіків села забрали силою ... і без жодного військового навчання і в своєму цивільному одязі, ... з однією гвинтівкою на кількох, ... кинули німцям під кулі ... біля Лоева на Дніпрі», де більшість із них загинули. 16-річного Л. Лук'яненка мобілізували наприкінці 1944 року [34, с. 5].

У процесі звільнення Лівобережної України польові військкомати Центрального і Південно–Західного фронтів на 10 жовтня 1943 р. мобілізували і спрямували в діючі армії без належної 6–ти місячної воєнної підготовки відповідно 2 тис. і 7 тис. юнаків 1926 р. народження, переважно селян [50, с. 313]. Їх 15–17-річних, мобілізували, не перевіряючи документів про вік, стан здоров'я, а лише за зовнішнім виглядом. Про масову мобілізацію сільських юнаків і підлітків свідчать записи щоденника О. Довженка від 16 грудня

1943 р.: «Розповідають, що на Україні починають уже готуватися до мобілізації шістнадцятилітніх, що в бої гонять погано обучених, що на них дивляться, як на штрафних і нікому їх не жалко, нікому... Як страшно думати, що внаслідок отакого Україна може лишитися без людей...» [17, с. 298]. Десятками тисяч їх вилунали армійські призовні комісії в селах Лівобережної України й відправили без військової підготовки на Букринський і Лютижський плацдарми, де тривали бої за звільнення від ворога Києва. У боях за визволення столиці України загинуло понад 417 тис. воїнів, більшість із яких були українськими селянами [26, с. 101]. Восени 1943 р. батальйон, який навіть не мав списку щойно мобілізованих чоловіків і підлітків, кинули у власному одязі, без належного озброєння на форсування Дніпра й витопили всіх до одного. Лише з одного Драбівського району, що на Черкащині, а таких і значно більших за чисельністю населення в Україні було 480, за декілька днів загинули на Букринському плацдармі 1115 осіб. Командування віднесло 656 із них до пропавших безвісти, а інших, можливо, й не було у списках особового складу [35; 19].

Радянська імперія не надавала допомоги сім'ям тих, хто пропав безвісти. ДКО, щоб приховати від народів СРСР і світу колосальні жертви, 12 листопада 1942 р. відмінив носіння воїнами особистих медальйонів–«патронів», в яких містилася інформація про їх прізвище, ім'я, по батькові, рік і місце народження та інші дані.

У битві за Дніпро і звільнення Києва залучали також дітей. Учасник війни М. Кудько згадував, як його і ще кількох 10–літніх хлопців села Гнідин, що на Київщині, примусили бути «іздмовими військового обозу», який забезпечував переправу бійців через річку [53]. Загалом для форсування Дніпра і звільнення столиці України військові частини Першого Українського фронту мобілізували 300 тис. юнаків і підлітків, яких заступник ВГК Сталіна, маршал Г. Жуков кинув у бій зі словами: «Нашо ми, друзі, тут голови морочимо. На якого хріна обмундировувати і озброювати цих хохлів. Всі вони – зрадники! Чим більше в Дніпрі потопимо, тим менше до Сибіру після війни засилаги доведеться». Щонайменше 250 тис. їх потонуло в річці й загинули від ворожих куль лише впродовж 22 вересня – 25 жовтня 1943 р. на Букринському і Лютижському плацдармах [28, с. 22; 44].

Мобілізаційній політиці сталінського режиму на звільнених територіях України був притаманний особливий імперський цинізм. Армійська призовна комісія за годину мобілізувала в селі Квітки Черкащини понад 500 селян і відправила в окопи Корсунь–Шевченківської битви, половина з яких загинула за кілька днів. Черкащина втратила у війні 179 тис. людей, переважно селян [19].

Найбільше було мобілізовано на фронт, за довідкою військового відділу ЦК КП(б)У військкоматами впродовж 1943 – квітень 1944 рр., мешканців села, сільськогосподарських і великих територіально областей, зокрема Вінницької –

172 432, Чернігівської – 167 022, Харківської – 150 934, Полтавської – 154 244, Житомирської – 142 689, Київської – 139 870 і Кам'янець – Подільської – 133 788. Разом у 14 областях України, без даних Одеської, Херсонської, Ізмаїльської та західних земель до діючої армії було призвано біля 1626 тис. чоловіків і жінок [2, с. 344–345]. Селяни серед них становили абсолютну більшість.

Мобілізація населення до Червоної армії на західноукраїнських землях мала особливо жорстокий характер. Вона проводилася армійськими призовними комісіями відповідно до наказу ДКО від 25 січня 1944 р. «Про мобілізацію радянських громадян у звільнених від німецької окупації районах Західної України і Західної Білорусії» [13, с. 375].

Масові депортації, репресії й розстріли лише силовими органами в тюрмах західноукраїнських міст десятків тисяч українців спричинили ненависть до комуністичного режиму, небажання бути мобілізованим до лав Червоної армії, а навпаки – поповнення загонів ОУН–УПА.

Армійські призовні комісії здійснювали мобілізацію методом облави, погроз, терору. Учасник війни, відомий правозахисник, генерал П. Григоренко згадував: «...Ми оточили село на світланку. Був наказ у кожного, хто спробує втекти, стріляти після першого попередження». Військові загонали входили в села і виганяли всіх чоловіків незалежно від віку і стану здоров'я й відправляли пішки у спеціальні табори, де їх фільтрували, «виявляли ворогів радянської влади», а інших відправляли на фронт. Таким же організованим примусовим методом вербували й більшість так званих добровольців [18]. Подібними методами до 20 січня 1944 р. в діючу армію було мобілізовано у Кам'янець–Подільській області біля 15 тис. чоловік [61, арк. 3].

Військові частини 1–го Українського фронту, яким командував «генерал–м'ясо», за оцінкою німецького командування, бездарний, жорстокий «полководець», який здобував перемоги нечуваними в історії воєн жертвами, Г. Жуков, першочергово мобілізували «найбільш активну частину чоловічого населення» до 30–ти років, щоб позбавити їх можливості втекти до загонів УПА. До кінця березня 1944 р. у Волинській, Рівненській та Тернопільській областях польовими військкоматами було призвано біля 64,3 тис. чоловік із загальної кількості 75,7 тис. [13, с. 376]. Серед них мобілізованих у Рівненській області було 52,6 тис. осіб, із яких примусово, за далеко необ'єктивними даними військового відділу обкому КП(б)У, лише 5,3 тис. [60, арк. 24]. Натомість, автори колективної праці «Історія українського війська» стверджують, що із призваних переважно в селах області на 20 квітня 69,1 тис. чоловік, добровільно з'явилися лише 26 тис., інших вилулювали у селах і лісах, чинячи над ними наругу, насильство й беззаконня [13, с. 576].

Комуністичний режим проводив масову мобілізацію населення Галичини за умов запеклої боротьби з українським національно–визвольним

рухом і його УПА. Навесні 1944 р. він задіяв проти них на території західноукраїнських земель понад 39,2 тис. солдатів і офіцерів військ НКВС і Червоної армії, 22 танки і 5 бронепоездів, а також партизанські загони С. Ковпака, В. Бегми, С. Маликова, О. Федорова і Н. Тарути [4, с. 177; 63, с. 88]. Проте, мобілізація, як сільського так і міського населення відбувалася вкрай незадовільно. У Львівській області було призвано лише біля 3,4 тис. чоловіків із 52,7 тис., які підлягали мобілізації. Армійські призовні комісії 1-го Українського фронту до вересня 1944 р. мобілізували 56% осіб, які мали поповнити військові частини. Незважаючи на протидію радянській мобілізації з боку УПА і населення Західної України та Закарпаття до зими 1944 р. насильницькими методами було призвано до Червоної армії понад 473 тис. людей, абсолютну більшість яких становили селяни-українці. Лише у Львівському військовому окрузі їх було мобілізовано 453 тис. [13, с. 377, 379; 23, с. 80].

Великі проблеми мав сталінський режим у мобілізації мешканців Північної Буковини і Хотинщини, євреї і румуни яких втікали до Румунії – союзника Німеччини. Залякуванням, облавами і репресіями наприкінці грудня 1944 р. в Чернівецькій області було мобілізовано без будь-якого медичного обстеження біля 79 тис. осіб, понад 81% яких становили селяни-українці. Не забирали до діючої армії лише явних калік: безногих, безруких, сліпих, глухих та німих. Разом до Червоної армії впродовж німецько-радянської війни було мобілізовано, за даними державного і партійного архіву Чернівецької області, на нашу думку далекими від достовірності, понад 90,8 тис. людей [59, с. 206, 211].

Радянська військова мобілізація поглинула величезні людські ресурси України і стала помстою комуністичного режиму українцям, які залишилися на окупованій ворогом території. Відомий російський вчений Б. Соколов, аналізуючи закриті для українських істориків матеріали архіву Міністерства оборони Росії стверджує, що впродовж 1941–1945 рр. в СРСР було мобілізовано до Червоної армії 42,5 млн. осіб із них 9,2 млн. громадян України, що становило майже 23% від їх чисельності [56], а не понад 7 млн. за оцінкою вітчизняних істориків [37, с. 561].

Президент Російської Федерації В. Путін постійно й безпідставно заявляє, що саме його країна і росіяни забезпечили перемогу над гітлерівською Німеччиною, посилаючись на фальсифіковані довідники, де російські вчені стверджують, що в РРФСР було централізованим чином призвано до збройних сил у 1941–1945 рр., з урахуванням тих, які служили в них до війни, 22,2% населення. Натомість, незаангажовані дослідники доходять висновку, що серед росіян було чи не половина представників біля 200 колонізованих Росією народів, які переважно воювали в піхоті і зазнали більших втрат ніж «русские», які займали провідні позиції у всіх сферах життя радянської імперії і не підлягали мобілізації.

Тотальний характер мобілізації в Україні стверджує В. Гриневич, спричинив фізичну

українізацію Українських фронтів. Чисельність українців, передусім у піхотних частинах, навесні 1944 р. досягла 60–80%. Зокрема у 4-й гвардійській армії 2-го Українського фронту налічувалося 57% українців, 35% росіян, 0,8% білорусів, від 1,3 до 1,7% представників республік Закавказзя, Середньої Азії, татар, євреїв та інших народів [12, с. 364; 6, с.194–198]. Українці у другій половині 1944 р. в Червоній армії становили 33,93% вслід за представниками народів РРФСР, яких було 51,78% [1, с. 58–59].

Масова мобілізація українських селян до діючої армії серед яких було немало людей похилого віку, хворих і підлітків, за відсутності, або вкрай низького військового вишколу, навмисного і бездарного використання їх на найбільш небезпечних ділянках воєнних операцій, стали чи не основною причиною їх значних втрат.

Армійські призовні комісії і військкомати, зокрема в західних областях України у процесі мобілізації масово порушували встановлені ДКО СРСР правила, вчиняли облави й обшуки в хатах, забирали майно, гроші, коштовності, вилучували людей на вулицях. На збірно-пересельних пунктах голодні й погано одягнені призовники перебували в жахливих умовах під посиленою охороною, до них ставилися як до військовополонених, що пригнічувало їх морально-психологічний стан, людську й національну гідність, і як наслідок, посилювало небажання захищати сталінський режим.

Частина мобілізованих після 5–10-ти денної військової підготовки у запасних полках, які аналітики армії Великобританії називали «модифікованою формою штрафних рот», направляли на найнебезпечніші ділянки фронту. У діючій армії, де «русские» переважно займали командні посади, «проявлявся сильний московський шовінізм», зневага й безчинство до українців та представників інших націй [13, с. 393, 395].

Натомість, ненависть до німецьких загарбників, прагнення помсти за смерть на українській землі понад 4,5 млн. мирних громадян і військовополонених, примусове вивезення до Німеччини від 2,2 до 2,9 млн., переважно селян, для праці в промисловості й сільському господарстві, надихали українців на героїчну боротьбу з ворогом. За мужність і відвагу понад 2,5 млн. їх були удостоєні державних нагород СРСР, а більше 2 тис. воїнів звання Героя Радянського Союзу [55, с. 287; 22, с.509; 33, с. 240–241].

Аналізуючи воєнну-мобілізаційну політику комуністичної імперії в роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр., слід наголосити, що вона була продовженням війни на знищення генофонду української нації, що значно обмежило її можливості у боротьбі за відродження державності.

Варварська політика гітлерівського і сталінського режимів щодо українського народу, писав член Республіканської комісії по встановленню й розслідуванню злочинства німецько-фашистських

загарбників О. Довженко, завдали йому небачених «...страждань, кривди, смерті, жорстокості нелюдської неземної, пекельних мук, нечуваної люті катувань, неправди, прихованих скорбот, брехні, засланих і розстрілів ... Скільки розбитих духовно й фізично сердець. П'ятнадцять мільйонів трупів і вигнанців» [17, с. 371].

А на живих, хто залишився на рідній землі, чекав третій Голодомор 1946–1947 рр., організований безпосередньо російським комуністичним режимом, очолюваним Головою Ради Міністрів СРСР Сталінін. Жінки і діти, хворі селяни похилого віку не змогли швидко відновити, обробити й засіяти зруйновані й розорені війною господарство й землю України, що призвело до різкого падіння урожайності зернових і технічних культур. Натомість тиран і його оточення виявили імперський цинізм і особливу жорстокість щодо українського народу, проводячи грабницьку політику заготівлі хліба, що спричинила голодну смерть понад 1,2 млн. людей. Незважаючи на голод у селах і містах України, влада відправляла зерно, вирощене українськими селянами, в зарубіжні країни, заохочуючи, а згодом примусивши, їх «приєднатися» до так званого соціалістичного табору.

Список використаних джерел

1. Артемьев, АП., 1956. 'Братский боевой союз народов СССР в годы Великой Отечественной войны', М.
2. 'Безсмерття. Книга пам'яті України. 1941–1945', 2000, К., с.344.
3. Бьков, В., 1991. 'Партия воевала с кем?', *Родина*, №6–7.
4. Білас, Іван, 1994. 'Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Книга перша', К.
5. 'Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь: Новейшее справочное издание', 2009, Г. Ф. Кривошеев (общ. ред.), В. М. Андронников, П. Д. Буриков, М.
6. 'Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети', 2001, О. І. Уткін, В. Г. Бережинський, В. В. Бринцев, В. І. Горелов, В. А. Гриневич; ред.: О. І. Кузьмук, К.
7. 'Война. Народ. Победа. 1945–1990', 1990, *Известия*, 9 мая.
8. Волконогов, ДА., 1990. 'Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна', У 2–х кн. Кн.2, К.
9. Гордон, ЛА., Клопов, ЭВ., 1989. 'Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30–40–е годы', М.
10. Григоренко, ТО., 2012. 'Події початкового періоду війни 1941–1945 років мовою кримінально-архівних справ (за матеріалами архіву Управління Служби безпеки України в Черкаській області)', *Военна історія Середньої Наддніпрянщини*, Відп. ред. В. В. Карпов, К.
11. Гриневич, ВА., 1996. 'Військове будівництво в Україні в 1938–1991 рр.', *Історія українського війська*, Я. Дашкевич (ред.), Львів.
12. Гриневич, ВА., 2007. 'Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945)', К.: *Інститут історії України НАН України*.
13. Гриневич, В., Гриневич, Л., Якимович, Б. та ін., 1996. 'Історія українського війська (1917–1995)', Упоряд. Я. Дашкевич, Львів.
14. Гриневич, ВА., 1995. 'Українці у складі Червоної армії: кількісний аспект питання', *Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність*. Матеріали міжнарод. наук. конф. (27–28 жовтня 1994 р.), К.
15. Грицак, Я., 1996. 'Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття', К.
16. Джилас, М., 1992. 'Лицо тоталитаризма', М.
17. Довженко, ОП., 2013. 'Щоденникові записи 1939–1956', Х.: «Фоліа».
18. Замятин, СС. 'Временные бойцы', «Самвидав»: http://zhurnal.lib.ru/z/zamjatin_s_s/vrem.boets.shtml
19. Захарченко, В., 1998. 'Війна у війні. Ще раз про «необмундированих» («чорносвитків», «чорнорубашників», «чорних піджаків», «чорну піхоту»)', *Літературна Україна*, 29 жовтня.
20. Ивашов, ЛГ., 1992. 'Нравственные и правовые проблемы плена в отечественной истории', *Военно-исторический журнал*, №1.
21. 'История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: в 6 т.', 1960–1965, М.
22. 'Історія Української РСР. У 8 т. 10 кн., Т.7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу', 1977, К.
23. 'Книга пам'яті України. Закарпатська область', Т.1. 1996, Ужгород.
24. Коваль, МВ., 1970. 'Все для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.', К.
25. Коваль, МВ., 1999. 'Друга світова і Велика вітчизняна війни: знехтуваний урок історії', *Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей*. Вип.3.
26. Коваль, МВ., 1999. 'Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)', К.
27. 'Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне. (Июнь 1941 г, 1945 г.). Док. и материалы', 1970, М.: *Политиздат*.
28. Король, ВЮ., 2013. '«Чорна піхота» – як все було', *Історія в школі*, Листопад – грудень.
29. Король, ВЮ., 2003. 'Битва за Лівобережну Україну і Київ: героїзм і трагедія (нові аспекти проблеми)', *Історичний журнал*, №3, с.7–13.
30. Король, ВЮ., 2005. 'Визвольні бої Червоної армії на території України (1943–1944 рр.)', *Український історичний журнал*, №1.
31. Косик, В., 1993. 'Україна і Німеччина у Другій світовій війні', Париж – Нью-Йорк – Львів.
32. 'КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, 1983–1986', 9–е изд. доп. и испр., М.: *Политиздат*, Т.6.
33. Кучер, ВІ., Потильчак, ОВ., 2011. 'Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни', Київ – Біла Церква.
34. Лук'яненко, Левко, 2002. 'Маршал Жуков і українці у Другій світовій війні. Відповідь генералові Іщенко', К.: *Видав. дім «Козаки»*.
35. Міщенко, ДО., 1995. 'Батальйон необмундированих', К.: *Молодь*.
36. Муковський, ІТ., 1995. 'Військова мобілізація в Україні (друга половина 1941 – перша половина 1942 р.)', *Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність*. Матеріали міжнарод. наук. конф. (27–28 жовтня 1994 р.), К.: *Інститут історії України НАН України*.
37. Муковський, ІТ., Лисенко, ОС., 1997. 'Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни', К.: *Книга Пам'яті України*.
38. '«На штурм капитализма к мировой Коммуне»: стенограмма доклада Л. З. Мехлиса на собрании партийного актива Киевского особого округа. 1939 г.', 2005, *Исторический архив*, №3.
39. 'Народное хозяйство СССР в 1967. Стат. Ежегодник', 1968, М.
40. 'Народное хозяйство СССР за 70 лет. Юбил. стат. Ежегодник', 1987, М.
41. 'Національні відносини в Україні у ХХ столітті: Зб. док. і матеріалів', 1994, К.
42. Ніколасць, ЮО., 1997. 'Дезертирство із лав Червоної армії на початкових етапах Великої Вітчизняної війни', *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*, №1–2.
43. Ніколасць, ЮО., 1999. 'Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої вітчизняної війни (на матеріалах України)'. Автореф. дис. ... к.і.н., К.
44. Ольховський, І., 2006. 'У Києві на місці пам'ятника Миколі Ватутіну мав би стояти пам'ятник Івану Черняхівському', *Українська газета*, 23–29 листопада.

45. 'Органы войска МВД России. Краткий ист. очерк', 1996, Горлов А. Г. (гл. ред), М.: *Изд-во Обьед. ред. МВД России*.
46. Парсаданова, ВС., 1989. 'Депортация населения Западной Украины Западной Беларуси в 1939–1941 гг.', *Новая и новейшая история*, №2.
47. Полян, П., 2002. 'Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнослужащих и оstarбайтеров на чужбине и на Родине', М.
48. 'Постановление ГКО «О преобразовании 3-го управления в Особые отделы», 1992, *Военно-исторический журнал*, №3.
49. Рибченко, ЛВ., 2009. 'Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережжя України'. Дис. к.і.н., К.: *Київ. нац. у-т. ім. Т. Шевченка*.
50. Рибченко, ЛВ., 2011. 'Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр.', *Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст.*, К., Кн.1.
51. *Российская газета*, 1995, 22 июня.
52. 'Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т., Т.16. Ставка ВГК. Док. и материалы. 1942', 1996, М.
53. *Сільські вісти*, 2006, 20 жовтня.
54. 'Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Док. и материалы в 3 т., Т.1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г, 18 ноября 1942 г.)', 1980, К.
55. 'Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Док. и материалы в 3 т., Т.3. Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны', 1980, К.
56. Соколов, Борис, 2014. 'Про «криві дзеркала» російської історії. Друга світова війна та Україна', *День*, 19 вересня.
57. 'Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: в 3 т.', 1965, 1967, 1969, К.
58. 'Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. В трех томах, Т.1. Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г, ноябрь 1942 г.)', 1975, К.: *Политиздат Украины*.
59. Фостій, ПІ., 2005. 'Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939–1945 рр.', Чернівці.
60. *ЩАДО України*, Ф.1, Оп.46, Спр.317.
61. Там само, Спр.357.
62. Шашков, ВЯ., 2001. '«Ликвидированный клас» на защите Родины», *Военно-исторический журнал*, №4.
63. Ярош, БО., 1995. 'Тоталітарний режим на західно-українських землях 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект)', Луцьк.
64. '1941 год – уроки и выводы', 1992, М.
1. Artem'ev, AP., 1956. 'Bratskij boevoj sojuz narodov SSSR v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (The fraternal military alliance of the peoples of the USSR during the Great Patriotic War)', М.
2. 'Bezsmerttja. Knyga pam'jati Ukrai'ny. 1941–1945 (Immortality Book of memory of Ukraine. 1941–1945)', 2000, К., s.344.
3. Bykov, V., 1991. 'Partija voevala s kem? (Party fought with whom?)', *Rodina*, №6–7.
4. Bilas, Ivan, 1994. 'Represyвно-karal'na systema v Ukrai'ni. 1917–1953. Knyga persha (Repressive and punitive system in Ukraine. 1917–1953. The book is first)', К.
5. 'Velikaja Otechestvennaja bez grifa sekretnosti. Kniga poter': Novejshee spravocnoe izdanie (Great Patriotic without secrecy. Loss Book: The Latest Reference Edition)', 2009, G. F. Krivosheev (obshh. red.), V. M. Andronnikov, P. D. Burikov, M.
6. 'Vijs'kove budivnyctvo v Ukrai'ni u XX stolitti: istorychnyj narys, podii', portrety (Military construction in Ukraine in the XX century: historical essay, events, portraits)', 2001, O. I. Utkin, V. G. Berezhyns'kyj, V. V. Bryncev, V. I. Gorjelov, V. A. Grynevych; red.: O. I. Kuz'muk, K.
7. 'Vojna. Narod. Pobeda. 1945–1990 (War. People. Victory. 1945–1990)', 1990, *Izvestija*, 9 maja.
8. Volkonogov, DA., 1990. 'Triumf i tragedija. Politychnyj portret J. V. Stalina (Triumph and tragedy. Political portrait of J. V. Stalin)', U 2-h kn. Kn.2, K.
9. Gordon, LA., Klopov, JeV., 1989. 'Chto jeto bylo? Razmyshlenija o predposylkah i itogah togo, chto sluchilos' s nami v 30–40-e gody (What was it? Reflections on the premises and outcomes of what happened to us in the 30s – 40s)', М.
10. Grygorenko, TO., 2012. 'Podii' pochatkovogo periodu vijny 1941–1945 rokov movoju kryminal'no-arhivnyh sprav (za materialamy arhivu Upravlinnja Sluzhby bezpeky Ukrai'ny v Cherkas'kij oblasti) (Events of the initial period of the war of 1941–1945 in the language of criminal-archives (based on the archives of the Office of the Security Service of Ukraine in Cherkasy region))', *Vojenna istorija Seredn'oi' Naddniprojanshhyny*, Vidp. red. V. V. Karpov, K.
11. Grynevych, VA., 1996. 'Vijs'kove budivnyctvo v Ukrai'ni v 1938–1991 rr. (Military construction in Ukraine in 1938–1991)', *Istorija ukrai'ns'kogo vijs'ka*, Ja. Dashkevych (red.), L'viv.
12. Grynevych, VA., 2007. 'Suspil'no-politychni nastroi' naselennja Ukrai'ny v roky Drugoi' svitovoi' vijny (1939–1945) (Public-political mood of the Ukrainian population during the Second World War (1939–1945))', К.: *Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny*.
13. Grynevych, V., Grynevych, L., Jakymovych, B. ta in., 1996. 'Istorija ukrai'ns'kogo vijs'ka (1917–1995) (History of the Ukrainian Army (1917–1995))', Uporjad. Ja. Dashkevych, L'viv.
14. Grynevych, VA., 1995. 'Ukrai'nci u skladi Chervonoj' armii': kil'kisnyj aspekt pytannja (Ukrainians in the Red Army: the quantitative aspect of the issue)', *Ukrai'na u Drugij svitovij vijni: uroky istorii' ta suchasnist'*. Materialy mizhnarod. nauk. konf. (27 – 28 zhovtnja 1994 r.), K.
15. Grycak, Ja., 1996. 'Narys istorii' Ukrai'ny. Formuvannja modernoi' ukrai'ns'koi' nacii' XIX–XX stolittja (Essay on the history of Ukraine. Formation of the modern Ukrainian nation of the nineteenth and twentieth centuries)', К.
16. Dzhilas, M., 1992. 'Lico totalitarizma (Face of totalitarianism)', М.
17. Dovzhenko, OP., 2013. 'Shhodennykovi zapysy 1939–1956 (Diary entries 1939–1956)', H.: *Folias*.
18. Zamjatin, SS. 'Vremennye bojcy (Temporary fighters)', *«Samvydav»*: http://zhurnal.lib.ru/z/zamjatin_s_s/vrem.boets.shtml
19. Zaharchenko, V., 1998. 'Vijna u vijni. Shhe raz pro «neobmundyrovanyh» («chornosvytkiv», «chornorubashnykiv», «chornyh pidzhakiv», «chornu pihotu») (War in war. Once again about the «unmanaged» («black-and-white», «black-and-white», «black jackets», «black infantry»))', *Literaturna Ukrai'na*, 29 zhovtnja.
20. Ivashov, LG., 1992. 'Nravstvennye i pravovye problemy plena v otechestvennoj istorii (Moral and legal problems of captivity in national history)', *Voенно-istoricheskij zhurnal*, №1.
21. 'Istorija Velikoj Otechestvennoj vojny Sovetskogo Sojuza 1941–1945 gg.: v 6 t. (The history of the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945: in 6 tons)', 1960–1965, М.
22. 'Istorija Ukrai'ns'koi' RSR. U 8 t. 10 kn., T.7. Ukrai'ns'ka RSR u Velykij Vitichyznjanij vijni Radjans'kogo Sojuza (History of the Ukrainian SSR. 8 t. 10 books, T.7. Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union)', 1977, K.
23. 'Knyga pam'jati Ukrai'ny. Zakarpats'ka oblast' (Book of memory of Ukraine. Transcarpathian region)', T.1. 1996, Uzhgorod.
24. Koval', MV., 1970. 'Vse dlja peremogy. Podvyg trudjashhyh Ukrai'ny u Velykij Vitichyznjanij vijni 1941–1945 rr. (Everything for the victory. The feat of the working people of Ukraine in the Great Patriotic War of 1941–1945)', К.
25. Koval', MV., 1999. 'Druga svitova i Velyka vitichyznana vijny: znehtuvanyj urok istorii' (The Second World War and the Great Patriotic War: A Lesson in History)', *Storinky vojennoi' istorii' Ukrai'ny. Zb. nauk. statej. Vyp.3*.
26. Koval', MV., 1999. 'Ukrai'na v Drugij svitovij i Velykij Vitichyznjanij vijnah (1939–1945 rr.) (Ukraine in the Second World War and Great Patriotic War (1939–1945))', К.
27. 'Kommunisticheskaja partija v Velikoj Otechestvennoj vojne. (Ijun' 1941 g, 1945 g.). Dok. i materialy (Communist Party in the Great Patriotic War. (June 1941, 1945). Documents and materials)', 1970, М.: *Politizdat*.
28. Korol', VJu., 2013. '«Chorna pihota» – jak vse bulo («Black Infantry» – as it was)', *Istorija v shkoli*, Lystopad – gruden'.
29. Korol', VJu., 2003. 'Bytva za Livoberezhnu Ukrai'nu i Kyi'v: geroi'zm i tragedija (novi aspekty problemy) (Battle for Left-Bank Ukraine and Kyiv: heroism and tragedy (new aspects of the problem))', *Istorychnyj zhurnal*, №3, s.7–13.

30. Korol', VJu., 2005. 'Vyzvol'ni boi' Chervonoj armii' na terytorii' Ukraï'ny (1943–1944 rr.) (Liberation fighting the Red Army in Ukraine (1943–1944))', *Ukraï'ns'kyj istorychnyj zhurnal*, №1.
31. Kosyk, V., 1993. 'Ukraï'na i Nimechchyna u Drugij svitovij vijni (Ukraine and Germany in the Second World War)', Paryzh – N'ju–Jork – L'viv.
32. 'KPSS v rezoljucijah i reshenijah s#ezdov, konferencij i plenimov CK, 1983–1986 (CPSU in resolutions and decisions of the congresses, conferences and plenums of the Central Committee, 1983–1986)', 9–e izd. dop. i ispr., M.: *Politizdat*, T.6.
33. Kucher, VI., Potyl'chak, OV., 2011. 'Ukraï'na 1941–1944: tragedija narodu za fasadom Svjashhennoj' vijny (Ukraine 1941–1944: Tragedy of the people behind the facade of the Sacred War)', Kyi'v – Bila Cerkva.
34. Luk'janenko, Levko, 2002. 'Marshal Zhukov i ukrai'nci u Drugij svitovij vijni. Vidpovid' generalovi Ishhenku (Marshal Zhukov and Ukrainians in the Second World War. Reply to General Ishchenko)', K.: *Vydav. dim «Kozaky»*.
35. Mishhenko, DO., 1995. 'Batal'jon neobmundyrovanyh (Battalion of Unmanned)', K.: *Molod'*.
36. Mukovs'kyj, IT., 1995. 'Vijs'kova mobilizacija v Ukraï'ni (druga polovyna 1941 – persha polovyna 1942 r.) (Military mobilization in Ukraine (second half of 1941 – first half of 1942))', *Ukraï'na u Drugij svitovij vijni: uroky istorii' ta suchasnist'*. Materialy mizhnarod. nauk. konf. (27–28 zhovtnja 1994 r.), K.: *Instytut istorii' Ukraï'ny NAN Ukraï'ny*.
37. Mukovs'kyj, IT., Lysenko, OJe., 1997. 'Zvytjaga i zhertovnist': Ukraï'nci na frontah Drugoi' svitovoi' vijny (Excitement and sacrifice: Ukrainians on the fronts of the Second World War)', K.: *Knyga Pam'jati Ukraï'ny*.
38. «Na shturm kapitalizma k mirovoj Kommune»: stenograma doklada L. Z. Mehliisa na sobranii partijnogo aktiva Kievskogo osobogo okruga. 1939 g. («On the storming of capitalism to the world Commune»: a transcript of the report by L. Z. Mehliis at a meeting of the party activists of the Kiev Special District. 1939)', 2005, *Istoricheskij arhiv*, №3.
39. 'Narodnoe hozjajstvo SSSR v 1967. Stat. Ezhegodnik (National economy of the USSR in 1967. Statistical Yearbook)', 1968, M.
40. 'Narodnoe hozjajstvo SSSR za 70 let. Jubil. stat. Ezhegodnik (The national economy of the USSR for 70 years. Jubilee Statistical Yearbook)', 1987, M.
41. 'Nacional'ni vnosny v Ukraï'ni u XX stolitti: Zb. dok. i materialiv (National relations in Ukraine in the twentieth century: a collection of documents and materials)', 1994, K.
42. Nikolajec', JuO., 1997. 'Dezertyrstvo iz lav Chervonoj' armii' v Ukraï'ni na pochatkovyh etapah Velykoj' Vitchyznjanoi' vijny (Desertion from the Red Army in Ukraine at the initial stages of the Great Patriotic War)', *Z arhiviv VUCHK, GPU, NKVD, KGB*, №1–2.
43. Nikolajec', JuO., 1999. 'Moral'no–politychnyj stan naselenija i voi'niv Chervonoj' armii' v pershij period Velykoj' vitchyznjanoi' vijny (na materialah Ukraï'ny) (Moral–political status of the population and soldiers of the Red Army in the first period of the Great Patriotic War (on materials of Ukraine))'. Avtoref. dys. ... k.i.n., K.
44. Ol'hovs'kyj, I., 2006. 'U Kyjevi na misci pam'jatnyka Mykoli Vatutinu mav by stojaty pam'jatnyk Ivanu Chernjahiv's'komu (In Kiev, on the site of the monument, Nicholas Vatutin would have to stand a monument to Ivan Chernyakhivsky)', *Ukraï'ns'ka gazeta*, 23–29 lystopada.
45. 'Organy vojska MVD Rossii. Kratkij ist. ocherk (Bodies of the Ministry of Internal Affairs of Russia. Short story feature article)', 1996, Gorlov A. G. (gl. red), M.: *Izd-vo Ob#ed. red. MVD Rossii*.
46. Parsadanova, VS., 1989. 'Deportacija naselenija Zapadnoj Ukrainy Zapadnoj Belarusii v 1939–1941 gg. (Deportation of the population of Western Ukraine Western Belarus in 1939–1941)', *Novaja i novejschaja istorija*, №2.
47. Poljan, P., 2002. 'Zhertvy dvuh diktatur. Zhizn', trud, unizhenie i smert' sovetikh voennosluzhashchih i ostarbajterov na chuzhbine i na Rodine (The victims of the two dictatorships. Life, work, humiliation and death of Soviet soldiers and Ostarbeiters in foreign lands and in their homeland)', M.
48. 'Postanovlenie GKO «O preobrazovanii 3–go upravlenija v Osobyje otdely» (Resolution of the T–bills «On the transformation of the 3rd management into special departments»)', 1992, *Voenna–istoricheskij zhurnal*, №3.
49. Rybchenko, LV., 2009. 'Radjans'ki vijs'kovi mobilizacii' 1943 roku na terytorii' Livoberezhnoj' Ukraï'ny (Soviet military mobilization in 1943 in the territory of the Left Bank of Ukraine)', *Dys. k.i.n., K.: Kyi'v. nac. u–t. im. T. Shevchenka*.
50. Rybchenko, LV., 2011. 'Radjans'ki vijs'kovi mobilizacii' na terytorii' Ukraï'ny u 1941–1945 rr. (Soviet military mobilization on the territory of Ukraine in 1941–1945)', *Ukraï'na u Drugij svitovij vijni: pogljad z XXI st.*, K., Kn.1.
51. *Rossijskaja gazeta*, 1995, 22 ijunja.
52. 'Russkij arhiv: Velikaja Otechestvennaja: v 30 t., T.16. Stavka VGK. Dok. i materialy. 1942 (Russian archive: Great Patriotic War: 30 tons., T.16. Stake rate. Doc and materials. 1942)', 1996, M.
53. *Sil's'ki visti*, 2006, 20 zhovtnja.
54. 'Sovetskaja Ukraina v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945. Dok. i materialy v 3 t, T.1. Ukrainskaja SSR v pervyj period Velikoj Otechestvennoj vojny (22 ijunja 1941 g, 18 nojabrja 1942 g.) (Soviet Ukraine during the Great Patriotic War of 1941–1945. Doc and materials in 3 tons, v.1. Ukrainian SSR in the first period of the Great Patriotic War (June 22, 1941, November 18, 1942))', 1980, K.
55. 'Sovetskaja Ukraina v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945. Dok. i materialy v 3 t, T.3. Ukrainskaja SSR v zavershajushhij period Velikoj Otechestvennoj vojny (Soviet Ukraine during the Great Patriotic War of 1941–1945. Doc and materials in 3 tons, v.3. Ukrainian SSR in the final period of the Great Patriotic War)', 1980, K.
56. Sokolov, Borys, 2014. 'Pro «kryvi dzerkala» rosijs'koi' istorii'. Druga svitova vijna ta Ukraï'na (About the «curves of the mirror» of Russian history. World War II and Ukraine)', *Den'*, 19 veresnja.
57. 'Ukraï'ns'ka RSR u Velykij Vitchyznjanij vijni Radjans'kogo Sojuza 1941–1945 rr.: v 3 t. (Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945: 3 tons)', 1965, 1967, 1969, K.
58. 'Ukrainkaja SSR v Velikoj Otechestvennoj vojne Sovetskogo Sojuza 1941–1945 gg. V treh tomah, T.1. Sovetskaja Ukraina v period otrazhenija verolomnogo napadenija fashistskoj Germanii na SSSR i podgotovki uslovij dlja korenogo pereloma v vojne (ijun' 1941 g, nojabr' 1942 g.) (Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945 In three volumes, v.1. Soviet Ukraine in the period of the reflection of the perfidious attack of fascist Germany on the USSR and the preparation of conditions for a radical change in the war (June 1941, November 1942))', 1975, K.: *Politizdat Ukrainy*.
59. Fostij, IP., 2005. 'Pivnichna Bukovyna i Hotynshchyna u Drugij svitovij vijni 1939–1945 rr. (North Bukovina and Khotinschina in the Second World War 1939–1945)', Chernivci.
60. *CDAGO Ukraï'ny*, F.1, Op.46, Spr.317.
61. Tam samo, Spr.357.
62. Shashkov, VJa., 2001. «Likvidirovannyj klas» na zashhite Rodiny» («Liquidated class» in defense of the motherland)', *Voenna–istoricheskij zhurnal*, №4.
63. Jarosh, BO., 1995. 'Totalitarnyj rezhym na zahidno-ukrai'ns'kyh zemljah 30–50–ti roky XX stolittja (istoryko–politologichnyj aspekt) (Totalitarian regime in the West Ukrainian lands of the 30–50th years of the twentieth century (historical and political aspect))', Luc'k.
64. '1941 god – uroki i vyvody (1941 – lessons and conclusions)', 1992, M.

* * *